

THE PSYCHOTHERAPEUTIC COMMUNICATION, BETWEEN PERCEPTION AND EMPATHY

Doina Mihaela Popa

Senior Lecturer, PhD., „Gheorghe Asachi” University of Iași

Abstract: In the interdisciplinary field of communication, beyond the strictly psychological mechanism of the communication situation, as an inter-human phenomenon, can no longer be reduced to the behavioral scheme Stimulus → Response. The classical definition of communication, as human interaction through messages, is perceived as obsolete, both by the theoreticians of the school-process of communication and by those of the semiotic school, for which the importance of meaning moves from the transmitter to the interaction of the message with the receiver: the empathy is not only on communication-as-process, but on communication-generating-of-significance. In analytical treatment, the analyst/ analyzed interaction relies mainly on the method of free associations, therefore, on raw verbal material, as the unconscious manifests, according to Lacan's fundamental thesis, after which "the unconscious is structured as a language. From the more general perspective of communication within any complementary, psychotherapeutic relationship, the essence of this interpersonal communication technique is empathy, as a non-directive attitude of understanding the Other

Keywords: communication, message, psychotherapeutic interaction, empathy.

I. Așa cum constată J.-Cl. Abric (Abric, 2002), fenomenul *comunicării interindividuale* a reținut insuficient (cu rare excepții: R. Ghiglione, *L'homme communicant*, Paris, Armand Colin, 1986, sau A. Mucchielli, *Psychologie de la communication*, Paris, PUF, 1995, trad. rom. *Arta de a comunica*, Iași, Polirom, 2005) atenția cercetătorilor psihologiei sociale și a psiholingviștilor; ca un paradox, semnalează autorul, chiar și într-o lucrare relativ recentă, axată tocmai pe analiza *relațiilor cu celălalt*, cum este cea a lui S. Moscovici - *Psychologie sociale des relations à autrui* - nu se rezervă nici un capitol abordării "*situațiilor deschimb între doi indivizi aflați în comunicare directă*", în vreme ce sunt privilegiate subiecte cum ar fi comunicarea persuasivă, bazele atracției interindividuale, percepția socială, sau relațiile altruiste ori agresive, cărora le fuseseră consacrate numeroase alte lucrări. Prin urmare, afirmă Abric, elementele, chiar și fragmentare, de răspuns la dilema facilitării comunicării între două persoane aflate în interacțiune trebuie căutate mai curînd în studiile terapeuților și ale specialiștilor care practică interviul și ancheta. Pentru autorul sus-citat, *a comunicapresupune* dublul act – simultan și cvasi-inseparabil - al *expresiei* și *comprehensiunii*; această condiție fundamentală a *acceptării simbolice* de către celălalt o depășește cu mult pe cea a existenței – strict tehnice - a *situației de comunicare*, situație redusă, de către unii psihologi cognitiști, la un simplu fenomen *perceptiv*: "*Comunicarea este, în primul rînd, o percepție. Ea implică transmiterea, intenționată sau nu, de informații destinate să lămurească sau să influențeze un individ sau un grup de indivizi*" (Abric 2002, 35) în timp ce, dintr-o perspectivă opusă – cea a psihologiei sociale –, L.Quéré o definește ca "*activitate colectivă de construire a unei perspective comune*", implicînd locutori *in praesentia* (Quéré 1991).

Sprijinindu-ne pe autoritatea autorilor consacrați ai domeniului interdisciplinar al comunicării, chiar și depășind mecanismul strict psihologic al situației de comunicare, aceasta, ca fenomen interuman, nu se poate reduce – în niciunul din marile modele comunicaționale – la schema behavioristă S→R; astfel, o definiție generală a comunicării ca *interacțiune umană prin intermediul mesajelor* este resimțită ca desuetă atît de către

teoreticienii *școlii-proces* a comunicării (C. Shannon, W. Weaver, *Teoria matematică a comunicării* ș.a.), cât și de cei ai *școlii semiotice* (C.S. Peirce, *Semnificație și acțiune*, F. de Saussure, *Curs de lingvistică generală* ș.a.), pentru care importanța semnificației glisează dinspre emițător, înspre interacțiunea mesajului cu receptorul: accentul nu mai cade pe *comunicarea-ca-proces*, ci pe *comunicarea-generatore-de-semnificație*.

O dată cu Saussure, științele limbajului abandonează ideea coincidenței necesare dintre *semnul* lingvistic și *obiectul* real căruia acesta i-ar corespunde, depășind, astfel, ceea ce Umberto Eco – în *Tratatul de semiotică generală* - numește “*eroarea referențialității*”; deși nu părăsește total presupuziția unei relații directe și obiective cu realitatea, Saussure introduce ideea simbiozei *semn ↔ concept*, idee care va deturna destinul științelor limbajului și comunicării și căreia Peirce îi va adăuga cunoscuta relație de tip triunghiular, în care *semioza* este rezultatul interacțiunii dintre *semn*, *interpretant* și *obiect*, indiferent de modelul propus, de epoca sau de direcția dinspre care este abordat actul comunicațional, oricare dintre tipologiile elaborate până în prezent, au luat, într-un fel sau altul, în calcul :

- a) raportul de non-identitate dintre *emițător* și *receptor*și/sau
- b) presupuziția că orice act de comunicare implică existența fizică a unui *mesaj*,

sensul interpretării structurii elementelor inerente acestui act mergând întotdeauna către *multiplicare*lor (ex.: triadă → hexadă) și niciodată invers, către *simplificare* ; ulterior, Ogden și Richards vor propune tot un model triunghiular al semnificației: *referentul / referința / simbolul* : cel dintâi – *referentul* – corespunde *obiectului* din schema construită de Peirce, *referința* corespunde *interpretantului*, iar *simbolul*, *semnului*., acesta din urmă deținând și rolul (locul) principal. Considerăm, însă, ca excepții de la cazul a) - și constituind o tipologie aparte - următoarele situații *speciale* ale comunicării:

- comunicarea intrapersonală de tip digital (*conștient ↔ conștient*, ex.: dialogul interior);
- comunicarea intrapersonală de tip digital/analogic (*conștient → inconștient*, ex.: mecanismul *refulării*);
- comunicarea intrapersonală analogic/digital (*inconștient → conștient*, ex.: *simptomul*, *limbajul oniric*, *actele ratate*), în cadrul cărora raportul de alteritate E/R este anulat (în cazul 3. *mesajul* suferind perturbări masive, prin fenomenele de *deplasare*, *condensare*, *metonimie* etc.), tip de comunicare implicând, în mod necesar, o interpretare (Freud 2000).

iar ca o excepție de la cazul b), situația specială a empatiei, ca tip de comunicare interpersonală, în care acest raport de alteritate se păstrează, însă distanța simbolică E - R este anulată simultan cu existența fizică a *mesajului* (verbal sau non verbal). De asemenea, în cazul acestui al doilea tip de comunicare, *interpersonală* directă, subliniem importanța funcției cathartice a limbajului – funcție care, de la Aristotel până la Freud, instituie, structurează și menține constantă coerența dintre *Onthos* și *Logos*.

II. Alături de modelul comunicării *intrapersonale* (de tip *digital*, *conștient ↔ conștient*, reprezentat, în general, de *dialogul interior*), putem clasifica situația specială a comunicării *intrapersonale* de tip *digital/analogic*, *conștient → inconștient*, asimilată de S. Freud categoriei mecanismului de *refulare*; esența acestuia constă în faptul (aparent economic) de a îndepărta și de a menține la distanță de conștient reprezentările neconvenabile, Freud constatând accesul limitat sau interzis la anumite amintiri le păstrează, totuși, acestora, întreaga forță, atunci când sunt regăsite: “*era vorba de lucruri pe care bolnavul voia să le uite și pe care în mod intenționat le menținea, respingea, refula în afara gândirii sale conștiente*” (Laplanche, J., Pontalis, J.-B. 1994, 351).

Considerat, în general, de literatura psihanalitică, un proces intrapsihic universal, *unidirecțional*, aflat la originea constituirii inconștientului ca domeniu separat de restul psihismului, mecanismul *refulării* este asimilat de Freud, încă înainte de 1900 (anul apariției *Interpretării viselor/Die Traumdeutung*, în care Freud explică detaliat funcționarea mecanismului prin care aparatul psihic așează o barieră simbolică între conștient și inconștient), unui *mecanism de apărare*; de altfel, el consideră că este avantajos să se revină la vechiul concept de apărare, cu precizarea că acestatreuie să desemneze, în general, toate tehnicile la care apelează *eul* în situațiile sale conflictuale.

N.Sillamy scoate în evidență rolul și ponderea *lingvisticului* în “extrădarea” în exteriorul zonei conștiinței a afectelor sau amintirilor percepute ca *insuportabile* sau *inacceptabile*: “Ceea ce *Eul* refuză, este recunoașterea acestor virtualități, realizarea lor verbală; într-adevăr, atîta timp cît emoția dezagreabilă nu este exprimată în cuvinte, ea rămîne confuză și surghiunită în inconștient” (Sillamy 1991, 264). Obligativitatea codificării verbale a percepțiilor ca principală condiție a păstrării/ reactualizării lor prin intermediul mecanismelor mnezice este – credem noi - o idee puțin sau deloc abordată în psiholingvistică, deși stă - de peste o sută de ani - la temelia funcționării metodei psihanalitice; în cadrul acestei metode, principiul interpretării – ca tehnică deductivă privilegiată – face din interacțiunea de tip psihanalitic o semiotică *sui generis*, în care *semnificatul* și *semnificantul* corespund diadei *simptom / interpretare*. În termeni chomskieni, interpretarea reprezintă - grație principiului *idoneității** și, totodată, al *metonimiei*- operația de aducere, la nivelul de *suprafață* al limbajului, a unui alt limbaj, cel de *profunzime*, adică acea intervenție a analistului avînd ca scop scoaterea la suprafață a unui sens nou, dincolo de sensul manifest prezentat de un vis, un act ratat sau chiar o parte a “*discursului subiectului*” (Sillamy 1991, 264).

În *De anima*, Aristotel enunța principiul *metonimiei* ca principiu integrator: “Este, deci, necesar, sau ca sufletul să fie din părți identice, sau ca el să nu aparțină vreunei părți a întregului”, (Aristotel, 1996, 27), intuind, foarte clar, acea opoziție căreia Freud avea să-i găsească, mult mai târziu, un nume - clivajul interior dintre “*anumite părți ale sufletului: “Deoarece cunoașterea aparține sufletului, și tot așa senzația, opinia, și apoi dorința, voința și năzuințele în genere (...) oare nu aparțin sufletului în întregul său toate acestea, și cu tot întregul lui cugetăm, percepem și ne mișcăm, apoi pe toate celelalte le facem ori le suferim, sau cumva pe fiecare le facem cu anumite părți ale sufletului ? (s.n.) De exemplu, unii spun că el e divizibil și că o parte cugetă, iar altă parte dorește. Prin urmare, ce oare menține la un loc sufletul, dacă e, din fire, divizibil?”* (Aristotel, 1996, 27).

Analizînd ulterior, în termenii lor proprii, dihotomia dintre “*partea care cugetă*” și cea “*care dorește*”- teoreticienii Școlii de la Palo Alto au insuit opoziția: *limbaj digital / limbaj analogic*; înaintea lor, însă, ideea posibilității *interpretării* (a se citi: *a conferi o formă verbală*) viselor, lapsus-urilor, actelor ratate, creației artistice ori simptomelor, implicînd faptul că acestea – ca ansamblu al formațiunilor inconștientului - pot avea un sens diferit de sensul lor manifest, sensul latent, a constituit (și continuă să rămînă) una dintre principalele aporturi freudiene la cunoașterea ființei umane, cunoaștere imposibilă, utopică, în afara comunicării intra și interpersonale. Statutul unei interpretăriechivalente cu o verbalizare a simptomului (implicînd dispariția acestuia) nu este, însă, o descoperire a psihanalizei; așa cum am văzut, Lévi-Strauss descrie în *șaman* un psihanalist *avant la lettre*, aureolat de un prestigiu conferit de public, posedînd uimitoare rudimente de psihologie socială, și căruia actul eminent verbal al vindecării îi revine în exclusivitate: în cadrul complexului șamanic,

*În lat.: *idoneus* = “potrivit, convenabil”; interpretările psihanalitice sunt propoziții plauzibile, care înlocuiesc “adevărul” cu “convenabilul”

bolnavul este elementul cel mai puțin important al sistemului : un vrăjitor își vindecă bolnavii pentru că a satisfăcut - prin prestigiul autorității sale - anumite exigențe ale grupului. “*El legalizează boala integrând în limbajul comun, pe calea ocolită a mitului, fenomene al căror sens rămâne impenetrabil grupului, bolnavului și magicianului(s.n.)*” (Pontalis, J.-B. 1997, 28).

Posibilitatea vs imposibilitatea inserției individualului în social par să funcționeze – atât în cadrul șamanismului, cât și al psihanalizei - ca singure ipoteze plauzibile ale normalității vs patologiei psihice, Pontalis mergând până la a denunța relația psihanalitică drept *iluzorie*: el afirmă că, dincolo de relația imaginară a analistului și a analizatului, pactul adevărat s-ar încheia între analist și comunitate. “*L-am numi nevrotic pe acela care nu se poate decide să-și însușească realmente regulile culturii în care trăiește, care se vedește incapabil să-și concilieze, printr-un artificiu oarecare, cuvântul singular cu discursul comun (...) sau să se împace cu aceste compromisuri generalizate numite normal, dacă nu realitate. Cît despre cel care-i poate oferi bolnavului mijloacele de a formula într-un limbaj acceptabil, deja garantat, o suferință, o fantasmă, un destin pe care nu le înțelege și la care este supus, l-am numi psihanalist*”. (Pontalis, J.-B. 1997, 28). Asumându-și rolul – fundamentat, ca și în cazul șamanismului, pe *prestigiu* - de traducător dintr-un limbaj inaccesibil, într-unul la îndemână, psihanalistul nu încearcă neapărat – susține Pontalis - descompunerea “*mitului personal*” al pacientului în vederea recomunerii lui ca adevăr (sau ca echivalent *convenabil* al acestuia), ci “*resorbția*” lui, cu scopul ajustării la *mitul social* supraordonat.

III. În cadrul curei analitice, interacțiunea *analist/analizat* (ca tehnică de comunicare aparținând unei tipologii aparte de interacțiune, cea psihoterapeutică) – alternând, inegal, între un monolog predominant și un dialog accidental - se sprijină, în principal, pe metoda *asociațiilor libere*, așadar, pe un material verbal *brut*, așa cum se presupune că se manifestă inconștientul, conform tezei fundamentale a lui Jacques Lacan, după care “*inconștientul este structurat ca un limbaj*” (*Écrits*): “*Dacă el (n.n. S.Freud) ne-a învățat să urmărim, în textul asociațiilor libere, ramificația ascendentă a vreunei moșteniri simbolice, pentru a-i repera – în punctele în care formele verbale o întretaie - nodurile structurii, este evident, așadar, că simptomul se resoarbe, în întregime, printr-o analiză a limbajului, el însuși fiind structurat ca un limbaj, limbaj a cărui limbă trebuie salvată*” (Lacan 1966, 269).

Acest material heteroclit, neprelucrat, doar asemănător limbajului, dar nicidecum identic acestuia, corespunzând, în linii mari, *nivelului de profunzime chomskyan*, ori *limbajului analogic* paloaltist, trebuie supus, simultan, unei duble operații de

- 1) *transformare* în limbaj de suprafață (material al interpretării), pentru uzul propriu al analizatului: *limbaj analogic*, provizoriu și de
- 2) *interpretare* propriu-zisă – *limbajul analogic*, presupus definitiv, finit, și în care analizatul, secondat de analist, sfârșește prin a se recunoaște ca într-o oglindă, el care cu mult timp în urmă, intrând pentru prima oară pe ușa cabinetului de psihoterapie, probabil că afirmase : “*pentru mine, viața nu are nici un sens*”: *metafora* – pe care orice simptom o presupune - permite acum celui al termen al comparației să devină vizibil și realului, *sensului*, să se (re)instaurze.

Tot acest *travalium** (lat. *tripalium* = instrument de tortură medieval) mizează, în mod esențial, pe o singură carte, de cele mai multe ori câștigătoare - cea a *funcției cathartice a limbajului*: “*În timpul tratamentului nu au loc decât schimburi de cuvinte, ni se tot amintește. Dar sunt luate în considerare consecințele? Căci limbajul este posibil să nu aibă decât o*

* Termenul *travalium* este utilizat și în obstetrică ; atât psihanaliza, cât și maieutica socratică au în comun acest simbol. Marie Cardinal pune, astfel, drept *mottoromanului* ei, *Cuvinte care eliberează. Romanul unei psihanalize*, aceste cuvinte: “*Doctorului care m-a ajutat să mă nasc*” (București, Ed. Trei, 1995, p.5)

funcție magică.(...) Cum am putea concepe acțiunea limbajului asupra afectivității (...) altfel decât ca o operație magică? Ne limităm atunci să constatăm un paralelism între un fenomen de limbaj și un fenomen trăit. Vom observa, de exemplu, că în urma apariției cutărui material în monologul pacientului, cutare simptom s-a redus. O asemenea corespondență nu va înceta să fie mistică decât dacă reușim să arătăm raportul dintre operația de limbaj din analiză și elaborarea sensului de către subiect în avatarurile istoriei sale, mitologiei sale, instituțiilor sale personale” (Pontalis, J.-B. 1997, 29).

De altfel, în cadrul aceleiași tipologii (a): analogic→digital, sau comunicare *intrapersonală de tip: inconștient→conștient*) putem include actul *creației* – (și care se va detașa, ulterior, ca mod *sui generis* de comunicare, orientat – în sens invers față de cel de tip religios - dinspre un emițător de regulă *individual, punctual*, către un receptor de regulă *colectiv și inegal distribuit* - și pentru care, în opinia lui Lorand Gaspar, funcția cathartică, cea simbolică și cea de comunicare coincid: “*Pentru mine a fost întotdeauna evident că trebuia să stabilesc o comunicare cu mine însumi mai întâi, că era problema mea, chinul meu, că alții puteau doar să-mi dea impulsul, dar că eu eram cel care trebuia să mă limpezesc*” (Ledoux, M. 1992, 97).

Școala psihianalitică franceză – în principal J.Lacan – operează încă o recentrare în câmpul lingvistica opoziției *conștient/inconștient*; dacă pentru Freud (ca și pentru psihoterapia ericksoniană, de altfel), inconștientul este cu precădere, teritoriul limbajului non verbal, analogic, pentru Lacan, structurarea inconștientului “*ca un limbaj*”, după modelul celui verbal, permite – odată cu acceptarea funcționării polisemiei, ca principală caracteristică a limbajului – extinderea, practic nelimitată, a câmpului de interpretare. Similitudinea dintre limbaj (cu prioritate cel poetic) și structurile eterogene – aparent intangibile - cu care operează inconștientul (“*limbajul*” lui de suprafață: vise, acte ratate, metafore cotidiene etc.) se sprijină pe aceeași polisemie; prin actul interpretării, analistul nu face altceva decât să transgreseze sensul aparent; astfel, spusele pacientului nu au valoare numai prin sensul lor, care se articulează plecând de la cuvintele organizate în fraze. Ceea ce-l captează pe psihianalist este secvența acustică în sine, lanțul semnificant care, în cadrul inconștientului, “*se poate decupa total diferit*” (Chemama 1995, 149).

În *Fonction et champ de la parole et du langage (Écrits)*, Jacques Lacan face, de altfel, un adevărat *inventar arheologic* al “*teritoriilor*” simbolice din care sensul (“*adevărul*” - cum îl numește el), odată verbalizat, poate fi recuperat: el definește *inconștientul* acel “*capitol din istoria mea marcat de o pată albă sau ocupat de către o minciună: este capitolul cenzurat*”. După Lacan, adevărul poate fi recuperat; cel mai adesea, el este înscris în “*monumente*”: adică în corpul al cărui simptom are structura unui limbaj și se descifrează asemeni unei “*inscripții*”, sau în ceea ce el numește “*documente de arhivă*”: amintirile din copilărie, cantitatea și calitatea vocabularului pacientului, stilul său de viață, tradițiile, legendele miturile familiare care, sub o înfățișare înfrumusețată, vehiculează prin istoria sa personală și “*cărora exegeza le va restitui sensul*”. În cadrul acestui demers, “*hieroglifele*” verbale sau corporale pe care analistul le dezgroapă, pentru a le descifra, din gestul, tăcerea, sau cuvintele analizatului, reprezintă - prin ele însele - cel mai prețios suport al interacțiunii generatoare de sens. Chiar dacă (aparent) nu comunică nimic - susține Lacan - discursul reprezintă existența însăși a comunicării; chiar dacă neagă evidența, el afirmă că vorba înseamnă adevăr; chiar dacă este hărăzit să înșele (după un pitoresc paradox al lui Talleyrand, “*limbajul i-a fost datomului pentru a-și ascunde gândurile*) el este edificat pe “*credița în mărturisire*” (Lacan 1966, 259).

Același mecanism aparține, în egală măsură, *creației*, definită ca “*exprimare a inexprimabilului*”; astfel, într-o convorbire cu pictorul Jean Bazaine (*Corps et création*), Michel Ledoux – psihianalist și, la rândul său, pictor, îl întreabă pe cel dintâi dacă ceea ce exprimă, ceea ce creează, îl reprezintă, Jean Bazaine oferind acest răspuns neașteptat: “*Da, pe*

acela din mine pe care nu-l cunosc”; și, precizându-și ideea, adaugă “*Cred că e ceea ce voi numiți inconștient*” (Ledoux 1992, 27).

Polisemia interpretării se sprijină, așadar, indirect, pe cea a materialului oferit de limbajul analogic al analizatului, metaforacirculând, în cadrul acestei diade speciale: *analizat / analizant*, în ambele sensuri: *centripet* (dinspre analist către analizat - cum este cazul hipnoterapiei ericksoniene) și *centrifug* (dinspre analizat spre analist - interacțiune tipică psihanalitică). La celălalt pol se situează unilateralitatea interpretării, resimțită ca neproductivă și receptată cu aceeași prudență ca și interpretarea *prematură*- pe care Freud o numește “*sălbatică*”; de îndată ce un anume element oniric, de exemplu, poate fi supradeterminat, adică poate trimite la mai multe lanțuri asociative diferite, o interpretare care ar privilegia un sens și numai unul ar fi cu totul problematică. “*Sigur că tocmai acesta este modelul cel mai firesc al interpretării - afirmă R.Chemama: asocierea unei semnificații la tot ceea ce apare ca formațiune a inconștientului, sau ca simptom. Dar acest model spontan nu duce prea departe. În loc să constituie o deschidere, este mai degrabă un obstacol în calea discursului*” (Chemama, 1995, 149).

Din perspectiva mai generală a comunicării în interiorul oricărei relații complementare, de tip psihoterapeutic, esența acestei tehnici de comunicare interpersonală este *empatia*, ca atitudine non-directivă de înțelegere a *Celuilalt*, traducând prin aceasta ceea ce A. Mucchielli numește “*înțelegerea intelectuală a celor trăite de interlocutor*”, sprijinită pe, dar diferită de *simpatie* – definită ca mecanism de identificare cvasi-emoțională (Mucchielli 1995).

Concluzie Ce este, pînă la urmă, *psihanaliza*, această tehnică de comunicare *sui generis*? O analiză/interpretare a fragmentelor de discurs, o „traducere” a cuvintelor cheie rostite intermitent, în *asocieri libere*, de către emițătorul-analizat și receptate, după regula *atenției flotante*, cu aceeași aparentă intermitență, de către destinatarul-analist, analiză care deplasează accentul de pe semnificația termenilor izolați, pe aceea a corelațiilor verbale – reiterarea acestora relevînd reiterarea aceluiași comportamente, aceluiași alegeri, aceluiași erori, aceluiași Destin.

BIBLIOGRAPHY

- Abric, J.-Cl., *Psihologia comunicării*, Iași, Ed. Polirom, 2002
 Aristotel, *Despre suflet*, Oradea, Ed. Aion, 1996
 Chemama, R., *Dictionnaire de la psychanalyse*, Paris, Larousse, 1995
 Freud, S., *Opere vol. III, Psihanaliza inconștientului*, București, Ed. Trei, 2000
 Lacan, J., *Fonction et champ de la parole et du langage*, in *Écrits*, Paris, Seuil, 1966
 Laplanche, J., Pontalis, J.-B., *Vocabularul psihanalizei*, București, Humanitas, 1994
 Ledoux, M., *Corps et création*, Paris, Belles Lettres, 1992
 Moscovici, S., *Psychologie sociale des relations à autrui*, Paris, Nathan Université, 1996
 Mucchielli, A., *Psychologie de la communication*, Paris, PUF, 1995
 Pontalis, J.-B., *După Freud*, București, Ed. Trei, 1997
 Quéré, L., « D'un modèle épistémologique de la communication à un modèle praxéologique » in *Réseaux*, 46/1991
 Sillamy, N., *Dictionnaire de la psychologie*, Paris, Larousse, 1991